

9. Немов Р.С. Психология : [учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений : в 3-х кн.]; кн. 1 : Общие основы психологии / Роберт Семенович Немов. – 3-е изд. – М. : Гуманит. изд.центр ВЛАДОС, 1997. – 688 с.
10. Піроженко Т.О. Психологічна характеристика комунікативно-мовленнєвої здібності дошкільника / Тамара Олександрівна Піроженко // Українська психологія : сучасний потенціал. Матеріали Четвертих Костюківських читань (25 вересня 1996 року): в 3-х томах. – К. : Вид-во ДОК, 1996. – Т.2. – С. 332–338.
11. Шкурко Я.І. Вплив комунікативних особливостей жінки-керівника закладу освіти на ефективність її управлінської діяльності : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Ярослава Іванівна Шкурко . – К., 2000. – 178 с.

The theoretical analysis of issue of communicative abilities structure is done in the article.

Key words. Communicative abilities, the component of communicative abilities, communicative activity.

Отримано: 25.03.2012 р.

УДК 37.015,31:17.022.1

Ю.В.Подкопаєва

Психологічні механізми формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів

У статті розкриваються психологічні механізми формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів. Вказується актуальність та важливість даної проблематики; здійснюється опрацювання психолого-педагогічної літератури, спрямованої на дослідження уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

Для плідного вивчення школярів розглядається загальна психологія дітей молодшого шкільного віку, визначення духовного ідеалу та ідеали дітей. Розкривається зміст і спрямованість сформованого уявлення про

духовний ідеал у процесі спілкування з батьками; значення матеріалів українського фольклору, засобів масової інформації та шкільного життя для формування уявлень про духовний ідеал дитини. А також розглядаються основні соціально-психологічні умови формування уявлень про духовний ідеал особистості дитини молодшого шкільного віку.

Ключові слова: формування, механізми, особистість, ідеал, духовність, усвідомлення, уявлення, вплив виховання, спілкування, батьки, сім'я, школяр.

В статті розкриваються психологічні механізми формування представлень о духовном идеале учащихся младших классов. Указується актуальность и важность данной проблематики, анализируется психолого-педагогическая литература, изучающая представления о духовном идеале детей младшего школьного возраста.

Для плодотворного изучения школьников, рассматривается общая психология детей младшего школьного возраста, определение духовного идеала и идеалы детей. Раскрывается содержание и направленность сложившегося представления о духовном идеале в процессе общения с родителями; значение материалов украинского фольклора, средств массовой информации и школьной жизни для формирования представлений о духовном идеале ребенка. А также рассматриваются основные социально-психологические условия формирования представлений о духовном идеале личности ребенка младшего школьного возраста.

Ключевые слова: формирование, механизмы, личность, идеал, духовность, осознание, представление, влияние воспитания, общения, родители, семья, школьник.

Формування загальнолюдських ідеалів починається з раннього дитинства – важливого етапу становлення людини, коли формується вміння мислити, свідомо сприймати навколишній світ і самого себе, спілкуватися з іншим людьми.

Формування уявлень про духовний ідеал і розвиток особистості відбувається в єдності основних компонентів: соціального середовища, виховання і самовиховання. Функції етично-духовного виховання направлені на внесення до свідомості дитини знань про моральні принципи і норми, на організацію життя школярів і залучення їх в різноманітну діяльність, що формує етично-духовні відносини, в яких відбиваються моральні вимоги суспільства [4, с. 171].

Головна рушійна сила розвитку та формування – взаємодія дитини з середовищем, соціальним оточенням, системою відносин. Спочатку провідними є зовнішні дії, потім визначаючими стають внутрішні умови, опосередковане зовнішнє.

Попередній досвід життя, звички поведінки, що сформувалися раніше, характер етичних відносин, духовність, якості особистості

впливають на рівень психічного розвитку дитини, її погляди, вчинки і діяльність [10, с. 20].

Дослідження показують, що суттєві відмінності між людьми виражаються в рівні соціального розвитку, інтелектуальної діяльності, структурі свідомості, потребах, інтересах, мотивах, поведінці.

Залежно від потреб, інтересів формуються: духовні ідеали – як бажаний досконалий зразок, еталон; мета – як практичне завдання; ціннісні орієнтації, що спрямовують діяльні акти; мотиви – як внутрішні збуджувальні до дій сили; вибір варіантів, засоби виконання дій. Завершується це вольовою дією, яка дає бажаний чи протилежний результат, а потім громадська думка або сама особистість оцінюють і мотиви, і результат, а якщо бувають наслідки, спричинені такими діями, результатами, то дається оцінка й наслідків.

Хоча без потреб формування духовного ідеалу неможливе, самі вони, безпосередньо, ідеал не створюють. Потреби лише зумовлюють виникнення духовного ідеалу через інтерес. Важливо, щоб вихованець правильно усвідомлював свої інтереси. В іншому випадку його діяльність може бути спрямована протилежно власним потребам.

Однак зводити духовний ідеал лише до інтересів вихованця не можна. Крім інтересів, у духовному ідеалі відбивається також навколишнє соціальне середовище. Навіть не просто дійсність, а її тенденції, можливості, цінності.

Духовний ідеал – один із центральних, принципово важливих компонентів світогляду особистості. В ідеалі світогляд ніби концентрується, він є стрижнем, навколо якого об'єднуються в єдине ціле всі інші компоненти самосвідомості вихованця. Світогляд – це світосприймання і світорозуміння перш за все з позицій певних духовних ідеалів, які має вихованець. Духовні ідеали є ядром світогляду, що визначає ставлення вихованця до минулого, теперішнього і майбутнього [16].

Практично в усіх дослідженнях, присвячених дитячій психології, підкреслюється вирішальний вплив сім'ї на загальний розвиток та формування уявлень про духовний ідеал особистості дитини.

У роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників М.Й.Боришевського, Г.Я.Варги, В.І.Гарбузова, Т.В.Говорун, Е.Г.Ейдемілера, О.І.Захарова, А.Є.Лічко, В.В.Століна, Т.С.Яценко та інших переконливо показана залежність формування особистості дитини від стилю виховання в родині, батьківського ставлення до дитини, способів родинного спілкування.

Дослідники проблеми морально-духовного становлення дитини (Л.І.Божович, І.С.Булах, М.Г.Іванчук, В.У.Кузьменко, О.О.Лосський, О.В.Скрипченко, Є.В.Суботський та ін.) виявили, що у молодшому шкільному віці відбувається лібералізація ціннісних уявлень, зміна моральних ідеалів, перенесення морального зразка з батьків, вчителів на референтну групу, усвідомлення своїх дій, тобто правильне розуміння змісту власної поведінки, мотивів своїх дій, передбачення результатів, наслідків, адекватна оцінка своєї поведінки відповідно до моральних норм та духовних цінностей суспільства.

На думку авторів (Л.І.Божович, А.А.Бодальова, В.С.Мухіна, Т.А.Репіна та інших), дитина як найбільш чутлива частина соціуму виявляється незахищеною від негативних впливів.

Життя переконливо свідчить, що духовні орієнтації, ідеали дітей суттєво відрізняються, наприклад, від орієнтацій та ідеалів людей старшого віку. Не можна, також забувати, що ідеали дітей базуються, як правило, не стільки на знаннях, скільки на емоціях, почуттях.

Але, незважаючи на зростання інтересу до даної проблеми, для чіткого висвітлення психологічних механізмів формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів, з'являється потреба у загальному розгляді психології молодшого школяра.

Молодшими школярами вважають дітей віком від 6/7 до 10/11 років, які навчаються у 1-4 класах сучасної школи. Цей віковий період завершує етап дитинства. Опановуючи новий для себе вид діяльності – навчання, молодші школярі ще багато часу й енергії віддають грі. У цих видах діяльності розгортаються їхні стосунки з ровесниками і дорослими, особистісне психічне життя і психічний розвиток, формуються психічні новоутворення, завдяки чому діти виходять на новий рівень пізнання світу і самопізнання, відкривають нові власні можливості і перспективи.

Головною особистісною характеристикою молодшого школяра є прийняття і усвідомлення своєї внутрішньої позиції, що дає підстави вважати цей вік зрілим дитинством [15, с. 165].

У молодшому шкільному віці формується все точніше і повніше уявлення про свої фізичні і психологічні якості та якості оточуючих людей, що призводить до уточнення і ускладнення Я-образу та образів інших людей (М.Й.Боришевський, П.Р.Чамата та ін.).

Молодші школярі здатні оцінювати моральні якості оточуючих людей при визначенні ідеалів та людей несимпатичних їм. Проте ця здатність більш-менш чітко проявляється в учнів переважно третіх класів. Змістовна спрямованість оцінних ставлень третьокласників, що визначають зміст їхнього ідеалу, неоднозначна [2, с. 172-173].

У дітей шкільного віку змінюються життєві ідеали. Якщо у дітей-дошкільників ідеалом найчастіше виступає хто-небудь з рідних, то у школярів ідеалами починають виступати інші люди, літературні герої, історичні особи. Так, у молодшому шкільному віці розвивається наслідування ідеалів. В учня початкової школи вони конкретні. Ідеалами стають переважно героїчні особистості, про яких він чув по радіо, дивився фільм, читав у книгах. Вони ще нестійкі, швидко змінюються під впливом нових, яскравих вражень. Не є вони й сформованими, оскільки не відповідають критеріям усвідомленості, дієвості. Молодший школяр наслідує, як правило, лише зовнішній вияв вчинків героїв, яких вважає для себе ідеалом. Навіть правильно проаналізувавши зміст вчинку, він не завжди зіставляє його зі своєю поведінкою [15, с. 181].

Отже, здійснений теоретичний аналіз загальної характеристики молодшого шкільного віку є підґрунтям для подальшого вивчення психологічних механізмів формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів.

Розкриття психологічних механізмів формування уявлень про духовний ідеал та етичних переконань, навичок і звичок особистості, розробка змісту, форм і методів етичного виховання з урахуванням вікових особливостей – завдання педагогічної науки. Психологія і педагогічна теорія морального і духовного виховання забезпечують наукове розкриття реального процесу морально-духовного виховання і розвитку сучасних школярів.

Психологія найбільшу увагу приділяє вивченню особливостей і шляхів формування духовного ідеалу як одного з важливих компонентів у становленні особистості. Духовний ідеал – це досконалий образ людини, яка гідна наслідування (за її особисті якості, особливості поведінки, стосунки з іншими людьми тощо). Його формування залежить від особливостей виховання, обставин життя і діяльності та вікових особливостей людини. У молодших школярів ідеалами є конкретні люди, яких вони бажають наслідувати в одязі, зачісці, манері поведінки та ін. Такі ідеали нестійкі і швидко змінюються. Під впливом виховання духовні ідеали переростають у систему стійких моральних поглядів, якими молода людина керується у своїй повсякденній поведінці і діяльності [11, с. 149].

Основний напрям формування дитячої особистості, її взаємин з ровесниками, психологічне самопочуття визначається задоволенням у сім'ї найголовніших потреб: любові та довіри, самостійності, самоствердження і визнання. Відбувається це насамперед у взаєминах з батьками, їх сумісністю, оскільки

характер батьків та їх взаємини з дитиною є основною умовою її психічного, фізичного та духовного розвитку [9, с. 117].

Сім'я впливає на людину протягом усього її життя. Але особливо велика її роль на початку життєвого шляху. Адже від того, як у сім'ї буде здійснюватися процес формування в дитини тих чи інших особистісних якостей, залежить і весь подальший її розвиток [14, с. 113].

Проте тут виникає ще одна проблема. Оскільки діти є свідками всього, що діється в родині, вельми важливим у даному контексті видається сформувані та закріпити в їх свідомості правильне уявлення про почуття любові. Мова йде про здатність батьків розкрити дитині сутність глибини любові, власним прикладом пропагуючи її як установку (Е.Фромм), душевно-духовну орієнтацію, яка визначає ставлення до світу в цілому, а не лише до одного об'єкта любові [5, с. 135-145].

Існує кілька автономних психологічних механізмів, за допомогою яких батьки впливають на своїх дітей [7, с. 16-19]. Це, насамперед, ідентифікація і наслідування, у процесі яких діти засвоюють соціальні норми поведінки, ціннісні орієнтації, беручи приклад з батьків, прагнучи стати такими, як вони. При цьому наслідування супроводжується певними очевидними діями, тоді як ідентифікація передбачає ототожнення дитини з батьками на основі сильного емоційного зв'язку з ними.

Крім того, батьки впливають на своїх дітей через механізм підкріплення: заохочуючи поведінку, що вважається правильною, і караючи дитину за порушення правил, батьки поступово вкорінюють у її свідомість систему норм.

Важливою умовою дії механізмів впливу є авторитет батьків.

Розрізняють такі види авторитету:

- формальний, що визначається особливостями соціальної ролі;
- функціональний, що спирається на компетентність, ерудицію, досвід;
- особистий, що залежить від особистісних якостей.

Авторитет батьків залежить від частоти і якості контактів з дитиною; інформованості про справи дитини; ступеня розуміння і рівня вирішення питань, що турбують дитину; активності в самовдосконаленні оточення.

Аналізуючи досвід сімейного виховання, А.С.Макаренко дійшов висновку: багато хто з батьків не розуміє значення свого авторитету для дітей. Іноді поведінка батьків призводить до формування помилкового авторитету [8].

Важливим є також механізм психологічної протидії, коли дитина, волю якої жорстко обмежували, може виявляти підвищений потяг до самостійності, а дитина, якій усе дозволяли, може вирости несамоствійною.

І хоча неможливо однозначно виявити залежність конкретних властивостей особистості дитини від властивостей її батьків або ж від методів їхнього виховання, проте така залежність існує. При цьому різні сфери розвитку дитини пов'язані з різними проявами сімейних взаємин.

Так, дослідники Ф.Кован та К.Кован виявили, що дитина, яка позбавлена любові, має менше можливостей для досягнення високої самоповаги, створення стійкого, позитивного Я-образу, побудови теплих стосунків з іншими людьми. Недоброзичливість або неухважність, мало того, жорстоке поводження батьків із дітьми викликає в останніх неусвідомлювану ворожість, що спрямовується зовні (наприклад, трансформується в агресивні дії не тільки проти батьків, а й проти сторонніх людей) або всередину і виявляється в почутті провини, тривоги, низькій самоповазі тощо [6, с. 110-118].

У свою чергу, О.І.Захаров, характеризуючи риси батьків, зазначає, що негативно впливають на процес виховання дитини не тільки такі індивідуальні особливості батьків, як тривожність і ефективність, а й домінантність, владність, бажання підкорити дітей і домогтися від них беззастережної слухняності (особливо це стосується ставлення матері до сина); марнославство батьків, що призводить до підвищеного рівня домагань щодо можливостей дитини [3].

Нездатність батьків виробити сприятливу для розвитку дитини виховну позицію може призвести до глибоких порушень у стосунках з дітьми. Як наслідок, у дитини формуються негативні якості: агресія, жорстокість, переживання безцільності існування, бажання неусвідомленої помсти чи, навпаки, загострене прагнення пошуку психологічного захисту, опіки з боку інших людей.

Батьки переносять особистісні проблеми і проблеми у стосунках з іншими членами сім'ї на дітей переважно підсвідомо, найчастіше з глибоким переконанням, що саме так дитині роблять добро. Проте в результаті неадекватне ставлення батьків призводить до деформації особистості дитини та утрудняє можливості її самореалізації [1, с. 45-46].

Однак та обставина, що сім'я відіграє вирішальну роль у формуванні уявлень про духовний ідеал її членів, не виключає можливості впливу самого індивіда на власний розвиток і поведінку [12, с. 274-276].

Отже, зміст і спрямованість сформованого у процесі спілкування з батьками духовного досвіду дітей створює той внутрішній світ, через який віддзеркалюються всі впливи, які сім'я так чи інакше вносить у свідомість підростаючого покоління.

У процесі виховання дитина набуває етичного та духовного досвіду безпосередньо з тієї дійсності, в якій вона знаходиться. У освоєнні нею етичного та духовного досвіду немає тієї послідовності і дозування знань, як в процесі навчання. Життєві ситуації у кожного складаються по-різному, і кожен із них набувають різного. У зв'язку з цим очевидна необхідність етичних та духовних бесід, що мають на меті повідомляти дітям початкових класів морально-духовні знання в певній системі.

Проведене теоретичне дослідження утверджує нас в тому, що одним з головних завдань педагога є свідоме і цілеспрямоване формування взаємин дітей в процесі діяльності. Їх духовний розвиток багато в чому залежить від того, як складаються ці взаємини саме в школі.

Сім'я може компенсувати можливу дефектність цих відносин, але вже для молодшого школяра центром, навколо якого формуються відносини, є шкільне життя, товариші, вчитель, вихователь. Якщо ці відносини складаються відповідно до норм моралі, то процес розвитку проходить успішно. У іншому випадку, коли в сім'ї та у шкільному вихованні відношення складаються на основі різних норм, формування дитини ускладнюється, відбуваються "помилки", які утрудняють розвиток і створюють об'єктивні умови для можливих відхилень. Вони вже в молодшому шкільному віці можуть бути істотними [10, с. 174-175].

Перші відомості про навколишній світ, міжособистісні стосунки у ньому потрібно молодшим школярам подати цікаво, особливостями мови формувати кращі риси характеру, чому підпорядковані засоби виразності народного фольклору.

Саме з творів народної поезії розпочинається залучення дітей до словесного мистецтва, разом з тим здійснюються перші кроки розуміння найістотніших зв'язків та закономірностей людського буття, уявлення про красу. Тому з метою формування уявлень про духовний ідеал школярів у процесі роботи доцільно використовувати матеріал українського фольклору.

Атмосфера родинного затишку переносить тепло із світлиці у дитячі душі, наповнюючи їх спокоем, щастям. До того ж теплі слова і прості звуки пісні ніжністю огортають дитяче серце, допомагають гостріше відчувати силу материнської любові.

Виходячи з вищесказаного, очевидно, що фольклор завдяки усному побутуванню володіє багатю палітрою зображальних засобів. Матеріал для занять художнім словом важливо підбирати із скарбниць народних, а особливо у період молодшого шкільного віку (1-2 класи), коли не всі твори дитячої літератури є для учнів зрозумілими і доступними у плані повного сприйняття і відтворення через призму мистецтва живого слова [13, с. 18-19].

Не менш важливим у формуванні уявлень про духовний ідеал молодших школярів, слід відмітити, є той факт, що діти дивляться усе, що виходить на телеекрани та у мережу Інтернет: різноманітні програми, хороші та погані фільми, ідейні та невдалі, розраховані на маленького глядача та із попередженням “Дітям до 16 років заборонено”. Дивляться усе, але не все бачать і далеко не все правильно сприймають.

Практика та спеціально проведені дослідження показують, що відбір кінофільмів, радіо- та телепередач батьками для перегляду і прослуховування дітьми існує лише формально, без необхідної уваги. Більшість дітей дивляться та слухають все, а от обговорюють батьки з дітьми лише дитячі фільми, радіопередачі. Все решта вони сприймають за власним розумінням.

Отже, телебачення може надати дієвий вплив на формування системи духовних цінностей, на формування уявлень про духовний ідеал, а також на поведінку дітей. Насилля на телебаченні не лише підвищує дитячу агресивність, але й впливає на їхню систему морально-духовних цінностей та поведінку [14, с. 411].

Атмосфера в сім'ї може або сприяти, або перешкоджати залученню дітей до життєвих цінностей батьків. Авторитетне виховання, при якому одночасно наявні і підтримка, і контроль батьків – веде до того, що діти охоче переймають цінності своїх батьків. Батьківська підтримка на фоні відсутності суворого контролю (ліберальне виховання) і низький рівень підтримки, та високий ступінь контролю (владне, або авторитарне, виховання) обумовлюють формування у дітей цінностей, відмінних від батьківських.

Результати науково-дослідницької роботи дали змогу виявити, що особливого значення для формування уявлень про духовний ідеал особистості дитини молодшого шкільного віку мають такі соціально-психологічні умови:

- сім'я та стосунки батьків;
- засоби масової інформації;
- школа та шкільне життя;

- фольклор;
- усвідомлення моральних норм і цінностей.

Психологічними механізмами формування уявлень про духовний ідеал молодшого школяра є:

- ідентифікація та наслідування;
- механізм підкріплення;
- авторитет батьків;
- психологічна протидія.

Список використаних джерел

1. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: [Курс лекцій]. – К.: МАУП, 2001. – 96 с.: іл.. – Бібліогр. наприкінці тем.
2. Вікова та педагогічна психологія: [Навч. посіб.] / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
3. Гарбузов В.И. Неврозы и их лечение /В.И.Гарбузов, А.И.Захаров, Д.Н.Исаев. – Л.: Медицина, 1977.
4. Каиров И.А. Нравственное развитие детей в процессе воспитания: Проблемы развивающего воспитания /И.А.Каиров// Проблемы социалистической педагогики. – М.: Педагогика, 1973, С. 292-299.
5. Кальба Я.Є. Душевне і духовне в сімейному житті /Я.Є.Кальба // Проблеми загальної та педагогічної психології. – Т. XI, част. 5. – К., 2009. С. 135-145.
6. Кован Ф.А. Взаимоотношения в супружеской паре, стиль родительского поведения и развитие трехлетнего ребенка / Ф.А.Кован, К.П.Кован // Вопр. психологии. – 1988. – № 4. – С. 110-118.
7. Кон И.С. Родители и дети /И.С.Кон // Психология ранней юности. – М.: Просвещение, 1989. – С. 16-19.
8. Макаренко А.С. Книга для родителей /А.С.Макаренко. – М.: Педагогика, 1988.
9. Мельник Л.П. Вплив подружньої сумісності на взаємини дошкільника в дитячому колективі Л.П.Мельник, Л.М.Співак, Н.С.Славіна // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Серія: психологічні науки. – Вип. 1. – 2007. – С. 113-117.
10. Нравственное развитие младших школьников в процессе воспитания / Под ред. И.А. Каирова, О.С. Богдановой. – М.: Педагогика, 1979. – 192 с.
11. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.

12. Пенькова О.І. Сім'я як чинник розвитку духовних цінностей старшокласників /О.І.Пенькова // Проблеми загальної та педагогічної психології. – Т. XI, част. 5. – К., 2009. С. 270-276.
13. Петрочко Жанна. До духовності стежками традиційності і мистецтва слова /Жанна Петрочко // Рідна школа. Щомісячний науково-педагогічний журнал. – № 4 (844) квітень. – 2000. – С. 17-19.
14. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф.Райс. – СПб.: Питер, 2000. – 656 с.: ил. – (Серия “Мастера психологии”).
15. Савчин М.В. Вікова психологія: [Навчальний посібник] / М.В.Савчин, Л.П.Василенко. – К.: Академвидав, 2005. – 360 с. (Альма-матер).
16. Ягупов В.В. Педагогіка: [Навч. посібник] /В.В.Ягупов. – К.: Либідь, 2002. – 560 с.

This article reveals the psychological mechanisms of forming ideas about the spiritual ideal in primary school students. Indicate the urgency and importance of this issue, is working on psychological and educational literature designed to study representations of the spiritual ideal in primary school children.

For fruitful study of students is considered a general psychology of elementary school children, the definition of spiritual ideals and the ideals of children. The content and direction of prevailing ideas about the spiritual ideal in the process of communicating with parents, the value of materials of Ukrainian folklore, mass media and school life for the formation of ideas about the spiritual ideal of the child. Also outlines the main socio-psychological determinants of understanding of the spiritual ideal of a child of primary school age.

Keywords: formation mechanisms, personality, ideal spirituality, awareness, understanding, influence, education, communication, parents, family, student.

Отримано: 23.02.2012 р.